

ОКРЕМІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Статтю присвячено юридичній категорії «кримінальна процесуальна відповідальність». Зроблено аналіз понять «відповідальність особистості», «юридична відповідальність», визначено їхні складники, що дозволяє говорити в наукових колах про наявність такого різновиду відповідальності, як кримінальна процесуальна. Зазначено класифікацію її видів.

Ключові слова: юридична відповідальність, кримінальна процесуальна відповідальність, кримінальне провадження, правопорушення.

Статья посвящена юридической категории «уголовная процессуальная ответственность». Проанализированы понятия «ответственность личности», «юридическая ответственность», определены их составляющие, что позволяет говорить в научных кругах о таком виде ответственности, как уголовная процессуальная. Приведена классификация ее видов.

Ключевые слова: юридическая ответственность, уголовная процессуальная ответственность, уголовное производство, правонарушение.

The article is devoted to the legal category “criminal procedural responsibility”. The analysis of the concept of “responsibility of the person”, “legal responsibility”, determined their components, which allows to speak in scientific circles about the existence of such a kind of responsibility, as a criminal procedural. Attention is drawn to the classification of its species.

Key words: legal liability, criminal procedural liability, criminal proceedings, offenses.

Вступ. Питання сутності, підстав, характерних ознак юридичної категорії «кримінальна процесуальна відповідальність» у науковій літературі розглядалися як на загальнотеоретичному, так і на галузевому рівнях. Цікавими та корисними в цьому сенсі є думки таких учених, як: Ю.П. Аленін, С.С. Алексєєв, О.В. Андрушко, В.Д. Басай, Р.М. Білокінь, В.П. Божєєв, В.М. Вєтров, І.В. Гловюк, Ю.М. Грошевий, П.С. Елькінд, З.З. Зінатулін, О.С. Іюффе, О.В. Капліна, З.Ф. Ковріга, В.М. Корнуков, В.В. Копейчиков, О.Е. Лейст, Л.М. Лобойко, Т.В. Лукашкіна, П.А. Лупінська, Л.О. Максимова, В.Т. Маляренко, М.Н. Марченко, О.Р. Михайленко, П.О. Недбайло, В.Т. Нор, Ю.М. Оборотов, М.І. Пашковський, М.А. Погорєцький, С.М. Стахівський, В.Т. Очерєдін, І.Л. Петрухін, П.М. Рабінович, В.В. Рожнова, С.М. Смоков, М.С. Строговіч, В.М. Тертишник, Л.Д. Удалова, О.Ю. Хабло, А. Я. Хитра, М.О. Чельцов, Н.А. Чечіна, М.Д. Шаргородський, О.Г. Шило, С.А. Шейфер, М.Є. Шумило, Л.С. Явич та ін.

Проте залишаються невирішеними багато проблем теоретичного та прикладного характеру, які актуалізувалися у зв'язку зі зміною парадигми кримінального процесуального законодавства. Це зумовлює необхідність наукового дослідження поняття «кримінальна процесуальна відповідальність», її сутнісних ознак, суб'єктного складу, класифікації, можливості зворотної дії в часі кримінального процесуального закону в сенсі кримінальної процесуальної відповідальності.

Постановка завдання. Метою статті є виокремлення характерних ознак юридичної відповідальності для обґрунтованого віднесення тієї чи іншої поведінки суб'єкта кримінального провадження до протиправної, за яку може наставати кримінальна процесуальна відповідальність; її класифікація.

Результати дослідження. Кримінальна процесуальна відповідальність є елементом більш широкого філософського поняття «відповідальність особистості», яка, на думку вчених, є харак-

теристикою будь яких відносин між людьми. Вона стосується різних аспектів їхньої діяльності, визначає її спрямованість, виявляється у свідомості, характері, почуттях, різних формах поведінки, свободі вибору [1, с. 106–107]; органічно пов'язана зі свободою ухвалення рішень, вибору цілей та способів, методів і стилів їх досягнення, оскільки лише право вибору надає можливість індивіду робити своє життя справді прекрасним, врятувати себе і свою душу, знайти мир і спокій [2, с. 283]; виступає мірою відповідності волі тим об'єктивним умовам, в яких вона здійснюється, є гарантом від сваволі особистості, бо воля й відповідальність це два боки одного цілого: свідомої людської діяльності [3, с. 172].

У науці поширена думка, що кримінальна процесуальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, яка в правовій науці традиційно розглядалася як відповідальність ретроспективна (негативна), як обов'язок правопорушника відповісти за проступок перед державою і суспільством через застосування до нього примусових заходів у вигляді санкцій правових норм. На думку вчених, юридична відповідальність – це: застосування й реалізація санкції в разі правопорушення [4, с. 85]; обов'язок особи бути підданою заходам державного впливу за скоєні протиправні винні вчинки, за невиконання і неналежне виконання юридичних обов'язків [5, с. 71–72]; вид соціальної відповідальності індивіда, головною особливістю якої є те, що вона пов'язана з порушенням юридичних норм, за якими стоїть апарат примусу держави [6, с. 443]; обов'язок правопорушника нести покарання, зазнавати санкцій, що передбачені правовими нормами і застосовуються компетентними органами за вчинення ним протиправного діяння [7, с. 407]; вид державного примусу, що пов'язаний із державним осудом винних протиправних діянь, які є небезпечними і шкідливими для держави та з якими ведеться боротьба шляхом застосування примусових заходів [8, с. 535].

Характеристика категорії «юридична відповідальність» неможлива без виокремлення її ознак, щодо яких, до речі, також немає єдиного розуміння серед науковців.

Так, М.С. Малейн виділяє три ознаки юридичної відповідальності: державний примус, засудження правопорушення та його суб'єкта, наявність негативних наслідків для правопорушника [9, с. 130].

О.В. Зайчук і Н.М. Оніщенко зазначають, що юридична відповідальність є одним із примусових засобів, що застосовуються від імені держави. Особливістю відповідальності як примусового засобу впливу є те, що вона застосовується від імені держави, державними органами, має правовий характер, здійснюється у визначених законом формах та на законних підставах [10, с. 490].

На думку К.Г. Волинки, юридичній відповідальності притаманний суто державно-владний характер, оскільки вона реалізується уповноваженими державними органами. Юридична відповідальність і державний примус тісно пов'язані між собою, але їх не можна ототожнювати, оскільки юридична відповідальність завжди заснована на примусових санкціях, а державний примус може здійснюватися і поза юридичною відповідальністю [11, с. 182–184].

А.С. Піголкін пропонує розрізнити такі ознаки юридичної відповідальності: а) вона є результатом правопорушення; б) являє собою державний примус та містить підсумкову оцінку діяльності суб'єкта правопорушення; г) призводить до настання негативних наслідків для суб'єкта правопорушення, передбачених санкцією правової норми; г) завжди реалізується в установленіх законом процесуальних формах [8, с. 199].

М.І. Матузов вказує на такі суттєві ознаки юридичної відповідальності, як: настання за наявності повного складу правопорушення; покарання суб'єкта правопорушення від імені держави, на відміну від моральної відповідальності, що настає внаслідок осуду суб'єкта порушення через соціальні норми [6, с. 444].

Охоронювані суспільні відносини визначають галузевий вид юридичної відповідальності, яка може бути адміністративною, дисциплінарною, господарсько-правовою, кримінальною, цивільно-правовою тощо.

Вбачається, що виокремлення сутнісних ознак, які притаманні категорії «юридична відповідальність», дозволить говорити про наявність чи відсутність її різновиду – кримінальної процесуальної відповідальності, адже деякі науковці вважають, що порушення норм кримінального процесуального закону призводить до адміністративної, дисциплінарної, кримінальної, цивільно-правової відповідальності. Інакше кажучи, процесуальне право перебуває під охороною суто матеріального права. Так, на думку І.Л. Петрухіна, учасники кримінального процесу, які відмовляються виконувати той чи інший обов'язок, примушуються його виконувати засобами захисту, а не відповідальності. У кримінальному процесі застосовують здебільшого тільки правопонов-

люючи санкції. Застосування останніх не є заходом реалізації відповідальності [12, с. 63]. Схожої думки дотримуються й інші вчені [13, с. 619; 14, с. 187].

Комплексна оцінка поглядів науковців на сутнісні ознаки юридичної відповідальності та власні умовиводи щодо цього питання дозволяють зробити висновок, що до них варто віднести такі:

а) підставою для юридичної відповідальності є порушення (невиконання) суб'єктом норм права;
 б) юридична відповідальність настає за наявності в суб'єкта свободи вибору поведінки в тій чи іншій ситуації, має ретроспективний характер.

Інакше кажучи, особа повинна розуміти (передбачати), що порушення (невиконання) норм права призведе до негативних наслідків для неї;

в) підстави та порядок притягнення до юридичної відповідальності мають бути обов'язково унормовані;

г) реалізація юридичної відповідальності спричиняє негативні наслідки для особи (майнового, морального, дисциплінарного й іншого характеру);

ґ) до юридичної відповідальності особа може бути притягнута лише уповноваженими державою суб'єктами;

д) юридична відповідальність реалізується шляхом ухвалення належного рішення уповноваженим на те органом чи особою;

е) реалізація юридичної відповідальності гарантується державним примусом;

є) за дії правопорушника юридична відповідальність може наставати як для нього особисто, так і для третіх осіб.

Маючи на озброєнні такий алгоритм, можна зробити висновок щодо віднесення тієї чи іншої поведінки суб'єкта кримінального провадження до протиправної, за яку може наставати кримінальна процесуальна відповідальність.

Для прикладу розглянемо і порівняємо порядок застосування таких заходів забезпечення кримінального провадження, як накладення грошового стягнення (гл. 12 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) та відсторонення від посади (гл. 14 КПК України), які, на перший погляд, мають ознаки кримінальної процесуальної відповідальності.

У першому випадку: а) наявна підстава для юридичної відповідальності, а саме невиконання учасником кримінального провадження процесуальних обов'язків, закріплених у нормах права; б) учасник кримінального провадження вже обізнаний про свої процесуальні обов'язки (наприклад, має повістку про виклик, в якій зазначені процесуальні наслідки неявки; отримав пам'ятку про свої права й обов'язки з набуттям статусу учасника кримінального провадження тощо) та має свободу вибору поведінки, тобто може виконати або ні свої обов'язки; в) підстави та порядок застосування грошового стягнення закріплені в кримінальному процесуальному законодавстві (гл. 12 КПК України); г) негативним наслідком накладення на особу грошового стягнення є погіршення її майнового стану; ґ) накладення грошового стягнення здійснюється уповноваженим державою суб'єктом – судом, слідчим суддею; д) відповідний захід застосовується внаслідок постановлення слідчим суддею, судом ухвали; е) грошове стягнення виконується згідно із Законом України «Про виконавче провадження» і гарантується державним примусом (ст. 18 Закону).

У другому випадку можлива ситуація, коли підозрюваний, обвинувачений ще не порушив або взагалі ніколи не порушить приписів закону, за які передбачена можливість відсторонення його від посади (наприклад, він, перебуваючи на посаді, знищить чи підробить речі і документи, які мають суттєве значення для досудового розслідування, незаконними засобами впливатиме на свідків та інших учасників кримінального провадження або протиправно перешкоджатиме кримінальному провадженню іншим чином). Застосування відповідного заходу забезпечення кримінального провадження може бути превентивним, у суб'єкта відсутня свобода вибору поведінки. Отже, у такій ситуації не можна говорити, що відсторонення від посади є кримінальною процесуальною відповідальністю.

Цікавим у розрізі проблематики, що досліджується в статті, є питання про класифікацію кримінальної процесуальної відповідальності та її критерії.

Деякі науковці вже рухалися в цьому напрямі. Зокрема, А.В. Мурзановська, Г.М. Ветрова розрізняли кримінальну процесуальну відповідальність залежно від статусу учасника кримінального провадження, до якого вона застосовується (чи є він посадовою особою, чи ні) [15, с. 339–344; 16, с. 56]. І.М. Лукіна пропонує розрізняти кримінальну процесуальну відповідальність залежно від наслідків (заходи примусового характеру), що застосовуються до правопорушників, як-от: заходи, пов'язані з позбавленням правопорушника суб'єктивного процесуального права, та заходи, пов'язані з покладенням нових або додаткових обов'язків [17]. В.С. Вепрев критерієм класифікації вва-

жав фактичні підстави для притягнення особи до кримінальної процесуальної відповідальності, як-от: учинення кримінального правопорушення; зловживання кримінальним процесуальним правом; вихід посадовими особами за межі розсуду [18, с. 11–12].

На наш погляд, доречно виокремлювати і такий критерій, як майновий чи немайновий характер кримінальної процесуальної відповідальності, що застосовується до правопорушника. Наприклад, грошове стягнення (гл. 12 КПК України), звернення стягнення застави в дохід держави (ст. 182 КПК України) має майновий характер; видалення із зали судового засідання порушників порядку судового засідання (ст. 330 КПК України) – немайновий характер.

Висновки. За виокремленими в статті ознаками юридичної відповідальності можна зробити висновок про наявність такого її різновиду, як кримінальна процесуальна, а також щодо віднесення тієї чи іншої поведінки суб'єкта кримінального провадження до протиправної, за яку може настати кримінальна процесуальна відповідальність.

Список використаних джерел:

1. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В.Г. Кремень. К.: Юрінком-Інтер, 2008. 1036 с.
2. Кьєркигор С. Страхі трепет. Пер. с дат. М.: Республіка, 1993. 383 с.
3. Портян М.О. Взаємозв'язок відповідальності й волі: філософський аспект. Теорія та методика навчання та виховання: зб. наук. пр. Вип. 20. Х., 2008. 172 с.
4. Лейст О.Э. Санкции в советском праве. М.: Госюриздат, 1962. 238 с.
5. Баранов В.М. Поощрительные нормы советского социалистического права. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1978. 145 с.
6. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебн. М.: Юристъ, 2004. 512 с.
7. Мелехин А.В. Теория государства и права: учебн. М.: Маркет ДС, 2007. 640 с.
8. Теория государства и права: учебн. / А.С. Пиголкин, А.Н. Головистикова, Ю.А. Дмитриев, А.Х. Саидов; под ред. А.С. Пиголкина. М.: Юрайт-Издат, 2005. 613 с.
9. Малейн Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. М.: Юрид. лит., 1985. 192 с.
10. Теорія держави і права. Академічний курс: підручн. / О.В. Зайчук та ін.; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. К.: Юрінком-Інтер, 2008. 688 с.
11. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навч. посіб. К.: МАУП, 2003. 240 с.
12. Петрухин И.Л. Уголовно-процессуальная ответственность. Правоведение. 1984. № 6. С. 61–67.
13. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. М.: Юрист, 1997. 672 с.
14. Ответственность по советскому законодательству / И.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин. М.: Юрид. лит., 1971. 240 с.
15. Мурзановська А.В. Про деякі аспекти кримінально-процесуальної відповідальності. Актуальні проблеми держави і права: збірн. наук. праць. 2007. Вип. 32. С. 339–344.
16. Ветрова Г.Н. Уголовно-процессуальная ответственность. М.: Наука, 1987. 112 с.
17. Лукіна І.М. Цивільно-процесуальна відповідальність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2011. 20 с.
18. Вепрев В.С. Основания уголовно-процессуальной ответственности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Челябинск, 2006. 265 с.